

מבט מעמדי על המאבק ההגמוני בישראל

אמית אביגור-אשל ודני פילק

בשנים האחרונות התגבשו בישראל שני מערכי כוח פוליטיים – המערך הליברלי-לאומי והמערך הנייטיביסטי. על רקע עלייתה של "ממשלת השינוי", מיפוי ההרכב החברתי-פוליטי של מערכים אלו מאפשר לבחון את המגמות והמאפיינים של המאבק על ההגמוניה בישראל

אוקטובר 2021

כל שהתארכה שהותו של בנימין נתניהו במשרד ראש הממשלה מאז עלה הליכוד לשלטון ב-2009, כך הלך הדיון הציבורי והתמקד בדמותו ובמנהיגותו. נדמה היה כאילו כלל היריבויות הפוליטיות והמתחים החברתיים מתנקזים לתוך דמות זו. אולם העיסוק הנרחב בפרסונה הסיט את תשומת הלב מתמורות כלכליות, חברתיות ופוליטיות משמעותיות שהתרחשו בישראל בשנים האחרונות. במרכז התמורות האלה עומדת התגבשותם של שני מערכי כוח פוליטיים, נקרא להם המערך הליברלי-לאומי והמערך הנייטיביסטי, שכל אחד מהם כולל קבוצות שונות בחברה הישראלית, וכפי שנסביר בהמשך – הם נבדלים זה מזה באופן שבו הם תופסים את היחסים בין הפרט לחברה ואת מהותה של דמוקרטיה. ההבדל הסוציולוגי העיקרי בין המערכים האלה הוא אופיים המעמדי. כל אחד מהם גיבש תפיסת עולם שונה וסדר יום ציבורי שונה ברוב תחומי החיים – בעמדתם כלפי הסכסוך הישראלי-פלסטיני, בנושאים של משפט וממשל, בשאלות של דת ומדינה וזהות לאומית. לצד זאת, בנושאים של כלכלה וחברה ההבדלים ביניהם לא תמיד היו גדולים, והדבר התבטא גם בשיתופי פעולה בין נציגים פוליטיים של שני המערכים האלה בממשלות ישראל.

על רקע עלייתה של ממשלה חדשה המסמנת אפשרות למפנה פוליטי מבני במערכי הכוח, אנחנו מבקשים למפות את ההרכב החברתי והפוליטי של שני מערכי הכוח בישראל בעשור האחרון, את עיקר השקפותיהם ואת צעדי המדיניות המועדפים עליהם. ניתוח זה יאפשר לנו לעמוד על המאפיינים העיקריים של המאבק על ההגמוניה בישראל. לנוכח היווצרותה של קואליציית ה"שינוי", נשאל אם כינונה של הממשלה החדשה הוא ביטוי ראשוני לשינוי במבנה של שני המערכים האלה.

מעמדות ומערכי כוח

ניתוח ההרכב המעמדי של החברה הישראלית הוא צעד הכרחי בבואנו לתאר את מערכי הכוח הניצים בישראל כיום. לתפיסתנו, מעמד מוגדר משילוב של מרכיבים מבניים - כמו יחסי ייצור וסיכויי חיים הקשורים למיקום ביחסי הייצור - ושל מרכיבים תודעתיים, כמו תפיסות, דפוסי התנהגות, הרגלים ורשתות של קשרים חברתיים. הקשר בין המיקום המבני של קבוצה בחברה ובין המאפיינים התודעתיים שלה אינו קבוע ואינו ניתן לחיזוי מראש, והוא גם תמיד מושפע מצירי זהות נוספים.

בעקבות חוקרים בצרפת ובדרום אמריקה, אנחנו מאמצים חלוקה של החברה לשלוש שכבות מעמד: מעמד גבוה צר מאוד, מעמד מקצועי-ניהולי, ומעמדות עממיים.^[1] המעמד הגבוה בישראל מורכב מקבוצה קטנה של בעלים ומנכ"לים של תאגידים בתחומים מרכזיים בכלכלה: פיננסים, הייטק, נדל"ן, הימורים ובידור, תעשייה ורשתות קמעונאיות. המעמד המקצועי-ניהולי מורכב בעיקר ממנהלים בתחומי הכלכלה השונים, מנהלים בכירים במגזר הציבורי, מהנדסות ואנשי מקצוע אחרים בתחום ההייטק, בעלי עסקים בינוניים, בעלי מקצועות חופשיים, ועובדים בכירים במגזר הפיננסי ובתחום התרבות והבידור. כלומר, חברי המעמד הזה מתאפיינים בתפקיד דומיננטי במקום העבודה ובעלות על סוגי הון שונים - כלכלי, חברתי ותרבותי. המעמדות העממיים, לעומת זאת, ממלאים תפקידים נמוכים יותר היררכית במקומות העבודה, הם פגיעים יותר, והסטטוס החברתי והכלכלי שלהם בטוח פחות.

המעמדות העממיים הטרוגניים למדי מבחינת העיסוקים ורמות הביטחון תעסוקתי וההשכלה, ואפשר לחלק אותם לכמה רבדים. הרובד העליון של המעמדות העממיים כולל את העובדים במקצועות הטיפול של מדינת הרווחה (אחיות, עובדות פרא-רפואיות אחרות, מורות), את פקידות הביניים במגזר הציבורי ובמגזר הפרטי, עצמאים בעלי עסקים קטנים, בעלי חנויות קטנות, וקצונה זוטרה ונגדים בכוחות הביטחון. הרבדים הנמוכים יותר כוללים את הפקידות הזוטרה, פרולטריון תעשייתי מסורתי, עובדי שירות ועובדים ארעיים (פרקריאט). אף שהמעמדות העממיים הטרוגניים מאוד, מה שמשותף להם הוא כפיפותם לשני המעמדות האחרים. אבל כפיפות אין פירושה נשלטות. למעמד זה יש יכולת פעולה עצמאית; עוצמתם של חבריו אמנם פחותה מזו של חברי המעמדות האחרים, אך יש להם קול והשפעה.

בישראל יש קשר הדוק בין מעמד ובין אתניות ולאומיות. במעמדות העממיים יש ייצוג יתר לעולים ממדינות ערב וצאצאיהם, יוצאי אתיופיה וברית המועצות לשעבר, אזרחים פלסטינים ומהגרי עבודה, ואילו המעמד המקצועי-ניהולי מורכב בעיקר מ"אשכנזים". אשר למעמד הגבוה, מבחינה היסטורית בעלי ההון היו בעיקר אשכנזים, אך בעשורים האחרונים צמח לצד "הון ישן" אשכנזי גם "הון חדש" מגוון יותר מבחינת מוצאו.^[2] עד המשבר העולמי של 2008 בלטו במעמד הגבוה קבוצות עסקיות, שחלקן נבנו באמצעות מינוף פיננסי; אולם חלקן נפגעו קשות במשבר ב-2008, ובמקומן החלו להתבלט בעלי הון בתחומי הייטק, אוצרות טבע, בידור ומסחר. כלומר, ההבדלים שהתגלעו בין חלקים במעמד הזה בעשור האחרון, שעל בסיסם התפצל בין המערכים המתחרים, כפי שיתואר להלן, אינם אתניים בעיקרם אלא קשורים למגזרי הכלכלה השונים שהוא פועל בהם - מגזרים שהאינטרסים שלהם שונים וכך גם העדפותיהם לגבי מדיניות.

שלוש שכבות המעמד שהצגנו, או חלקים מהן, מרכיבות את שני המערכים המרכזיים שנאבקו בשנים האחרונות על השליטה ההגמונית בישראל - המערך הליברלי-לאומי והמערך הנייטיביסטי. את המערך הנייטיביסטי מייצגות מפלגות כדוגמת הליכוד, ישראל ביתנו, הבית היהודי על גלגוליה השונים והמפלגות החרדיות, ומייצגים אותו גם מכוני חשיבה וגופי תקשורת כמו פורום קהלת ו**ישראל היום**. המערך הנייטיביסטי נקרא כך מכיוון שחלק מכוון בזהות שלו הוא תפיסה לאומנית דתית יהודית הסולדת ממאפייני זהות "זרים". בליבו נמצאים בעלי הון המחזיקים בידיהם נכסים או זיכיונות בתחומי משאבי הטבע, התקשורת, הבידור והרשתות הקמעונאיות, ונציגיו הפוליטיים דואגים לאינטרסים של בעלי ההון האלה, כמו במקרה של בעלי בזק לשעבר שאול אלוביץ. יש לציין כי בעלי הון בתחום משאבי הטבע עשויים לעיתים קרובות להשתייך למערכים אנטי-ליברליים (כמו המערך הנייטיביסטי) משום שאלה אינם מחויבים למדיניות סביבתית או למאבק במשבר האקלים, כפי שקורה בארצות הברית, שבה פלג זה מתוך המעמד הגבוה הוא חלק מהמערך הרפובליקני. המדיניות שהנהיגו נציגיו הפוליטיים של מערך זה בישראל בעשור האחרון יצרה תנאים טובים לניצול אוצרות הטבע על ידי ההון והגדילה מאוד את הצריכה, דבר שהיטיב עם הרשתות הקמעונאיות. מלבד בעלי הון כולל המערך הנייטיביסטי גם קבוצות בציונות הדתית ובקרבת עולי ברית המועצות לשעבר במעמד המקצועי-ניהולי, ואת הרוב הגדול של המעמדות העממיים היהודיים.

המערך הליברלי-לאומי מיוצג על ידי מפלגות כדוגמת מפלגת העבודה, מרצ ויש עתיד וגופים כמו המכון הישראלי לדמוקרטיה ועיתון **הארץ**. הוא נקרא כך כי הוא מאמץ מרכיבים בולטים של השקפת העולם הליברלית - אינדיווידואליזם, הפרדת רשויות, ביקורת שיפוטית, מריטוקרטיה, שוויון בפני החוק - אך את אלה הוא משלב בלאומיות יהודית "ביטחוניסטית". מערך זה מורכב מבעלי הון בתחום ההייטק ומסקטורים רחבים מתוך ההון התעשייתי המסורתי, שיש להם אינטרס במדיניות שתעודד ייצוא ובשקל חלש יחסית. פלגים במעמד הגבוה שמרוויחים מתהליכי גלובליזציה, למשל בהייטק, קרובים יותר למערכים בעלי השקפת עולם ליברלית משום שערכים ליברליים כגון אינדיווידואליזם וקוסמופוליטיות תואמים את האינטרסים שלהם. לכן סביר יותר שהם יהיו חלק ממערכים המאמצים גרסה כלשהי של השקפת עולם ליברלית, כפי שקורה בין היתר בארצות הברית ובצרפת. המרכיב השני של המערך הליברלי-לאומי הוא רוב רובו של המעמד המקצועי-ניהולי. למעמדות העממיים יש נוכחות שולית במערך זה, בעיקר מן הרובד העליון שלהם.

בשני קצוות המבנה המעמדי נמצאות קבוצות שאינן מזוהות עם אף אחד משני המערכים. בקרב המעמד הגבוה, ההון הפיננסי קשור לשני המערכים והאינטרסים שלו הם חלק מהאג'נדה של שניהם (למשל תמיכה בהעברה של חסכוניות הציבור לידי משקיעים מוסדיים כתוצאה מהפרטת קרנות הפנסיה ההסתדרותיות ורפורמת בכר). בקצה השני, הפלסטינים אזרחי ישראל המשתייכים למעמדות העממיים הודרו על ידי שני המערכים גם יחד - אולי בהבדלים סגנוניים ורטוריים - כפי שניכר כששניהם קידמו את חוק יסוד: ישראל - מדינת הלאום של העם היהודי. קבוצה נוספת שאינה שייכת לאף אחד משני המערכים היא זו של חסרי אזרחות, כגון מהגרי עבודה ומבקשי מקלט.

בעבר, מערכי הכוח המרכזיים נראו אחרת. בשנות התשעים התגבשו שני מערכי כוח שעיקר המחלוקת ביניהם הייתה טריטוריאלית. מערך אחד קידם את חזון השלום בין ישראל לפלסטינים ולשכנותיה בכלל, שהתבטא בעיקר בכינונו של תהליך אוסלו ובהסכם השלום עם ירדן. מערך שני קידם את חזון ארץ ישראל השלמה. לצד יריבות זו, הליכוד ומפלגת העבודה שיתפו פעולה בהעברת התוכנית ליישוב המשק ובהנהגת צעדי הניאו-ליברליזציה של החברה הישראלית עוד מאמצע שנות השמונים. כמו כן, על אף המחלוקת העמוקה בנוגע לגבולות העתידיים של ישראל, הייתה בין שני המערכים הסכמה בסיסית בנוגע לשאלות של שלטון וממשל, כגון היחסים בין שלוש רשויות השלטון והיחסים בין פוליטיקאים ובין הדרג המקצועי במנהל הציבורי. בניגוד למצב כיום, המעמד הגבוה היה אז מאוחד למדי במערך שקידם את פרויקט השלום, ואילו הקבוצות החרדיות לא השתייכו באופן מובהק לאף אחד מהמערכים.

בשנים הראשונות של המאה העשרים ואחת נראה היה שמתגבש מערך כוחות רחב - "מרכז חדש", כביכול - שיחליף את היריבות הזאת. התהליכים העיקריים שהובילו לכך היו קריסת "מחנה השלום" ופלישתו של המאבק הלאומי הפלסטיני עמוק לתוך גבולות הקו הירוק בעקבות האינתיפאדה השנייה, וכן משבר כלכלי שנקשר באירועים האלה ובהתפוצצות בועת ההייטק העולמית. מערך הכוחות החדש שהלך והתגבש אז הורכב מרובו של המעמד הגבוה, רובו של המעמד המקצועי-ניהולי, וחלקים מסוימים של המעמדות העממיים היהודיים. תוכנית ההתנתקות הייתה פעולה אופיינית למערך הזה, שכן היא הציגה עקרונות שחתרו הן תחת חזון ארץ ישראל השלמה הן תחת חזון השלום. גם התוכניות הכלכליות שהנהיגו נציגיו הפוליטיים של המערך הזה ב-2002 וב-2003, במקביל לגיבושו של מהלך ההתנתקות, סימנו את הכיוון שאליו הוביל. הן ביקשו להתמודד עם המשבר הכלכלי באמצעות קיצוץ בשכר עובדי המדינה ובהוצאות מדינת הרווחה, ובאמצעות החלשת כוחה של ההסתדרות כאיגוד עובדים. מפלגת קדימה שהוקמה אז ייצגה את הניסיון הזה.

אולם הניסיון כשל, ולכך היו כמה סיבות. ראשית, הפרויקט של קדימה היה מזוהה עם השגת רגיעה דרך ההתנתקות, אך זמן לא רב לאחר ההתנתקות פרצה מלחמת לבנון השנייה ונערך מבצע עופרת יצוקה, והדבר חתר תחת הנחת הרגיעה. אחת התוצאות הייתה התגברות החשש מ"הערבים" והתגבשותה של פוליטיקת ימין מבוססת שנאת ערבים, שהייתה ציר מרכזי ברטוריקה של מנהיגי המערך הנייטיביסטי, בניגוד למערך הטריטוריאליסטי של ארץ ישראל השלמה שפעל בשנות התשעים. שנית, המשבר הכלכלי העולמי של 2008, שהשפעתו על כלל החברה הישראלית אמנם הייתה מועטה, זעזע קשות קבוצות עסקיות בליבת המערך שייצגה קדימה. כישלונו של ניסיון זה פינה את הדרך לשני המערכים שנאבקים על ההגמוניה בעשור וחצי האחרון.

הפוליטיקה של המערכים

מערכי הכוח שהוצגו כאן אינם רק קואליציות חברתיות של בעלי עניין או עמדה משותפים. בהמשך לעבודה התיאורטית של אנטוניו גרמשי, אפשר לראות בהם אוסף של קבוצות שלאורך זמן התגבשו ליחידת פעולה פוליטית אחת, שנכנה אותה סובייקט פוליטי. סובייקט זה מאמץ לעצמו מאפייני זהות

וחותר אל מטרותיו על בסיס תפיסה מוסכמת. מכיוון שההתגבשות לכדי מערך אחד משנה את זהותן של הקבוצות המרכיבות אותו, אי-אפשר לראות בו השתקפות ישירה של מיקומי הקבוצות בתהליך ייצורן או של מאפייניהן האתנו-לאומיים.

הסיבה לכך שזהות הקבוצות משתנה היא שהתגבשות של מערך כוחות שכזה כרוכה ביצירתו של פרויקט פוליטי שנועד לעצב את החברה, את התרבות ובעיקר את הכלכלה לפי האינטרסים של הקבוצות המרכזיות המקדמות את אותו פרויקט. גרמשי מכנה זאת פרויקט הגמוני. הקבוצות הללו אינן משליטות את הפרויקט על קבוצות אחרות בכוח הזרוע (או ליתר דיוק, לא בכוח הזרוע בלבד), אלא באמצעות יצירת קונצנזוס סביב פרויקט המבטא את האינטרסים הבסיסיים שלהן. על מנת להשיג קונצנזוס עליהן להגיע לפשרות עם חלק מהקבוצות האחרות ולוותר על אינטרסים מסוימים כדי לתת מקום, במידה חלקית כמובן, גם לאינטרסים של אותן קבוצות. לכן הפרויקט אינו מבטא בלעדית את האינטרסים של הקבוצות המרכזיות. טעות היא לחשוב שפרויקטים כאלה מושתתים על תודעה כוזבת של הקבוצות הכפופות או על קונספירציה של קבוצה שלטת אחת המוליכה שולל את שאר החברה; כדי שהפרויקט יצליח עליו לכלול אינטרסים וסמלים החשובים לקבוצות הכפופות המהוות חלק מהמערך המתגבש. פרויקט מוצלח - כלומר, פרויקט יציב לאורך זמן - הוא כזה שהצליח ליצור "רצון לאומי-עממי משותף" לכלל החברה.^[3]

הקשר תיאורטי זה תורם להבנת ההבדלים התפיסתיים בין המערכים הקיימים - הבדלים המתבטאים במצעי המפלגות, ברטוריקה של המנהיגים הפוליטיים ובעמדות המקודמות על ידי עיתונים ומכוני חשיבה. המערך הליברלי-לאומי, כפי שמרמז שמו, דוגל כאמור במרכיבים ליברליים של דמוקרטיה כגון חופש הפרט, הדגש על בחירה אינדיווידואלית וקוסמופוליטיות, אך לצד אלה הוא גם תומך בצעדי מדיניות המבוססים על לאומיות יהודית "ביטחוניסטית", שהרי הקבוצות המרכיבות את המערך הזה אינן מערערות על ההיררכיה האתנו-לאומית בחברה הישראלית. לפיכך המערך הזה תומך למשל בהטבות דיור למי ששירת בצבא - אחד הביטויים הקונקרטיים למה שיגיל לוי מכנה "המשוואה הרפובליקנית". המערך הליברלי-לאומי מקדם גם תפיסה מריטוקרטית שנותנת לגיטימציה למעמדן החברתי-כלכלי של הקבוצות המרכיבות אותו, ומתאפיין בגישה חשדנית כלפי ה"מונים". מתוך אמונה כי פוליטיקאים עלולים להפוך בנקל למושחתים, הוא מקדם העברה של מוקדי סמכות שלטונית לידי גופים מקצועיים לא נבחרים ואוטונומיים כגון בית המשפט העליון או בנק ישראל - גופים המאוישים על ידי אנשים שמבחינה סוציולוגית ותפיסתית מזוהים עימו. תפיסתו את הדמוקרטיה היא לכן, במידה רבה, טכנוקרטית.

מנגד, המערך הנייטיביסטי מתבסס על תפיסת היהדות כזהות המארגנת של החברה הישראלית ושל האומה היהודית, ומפרש את היהדות במונחים אתניים ודתיים-אורתודוקסיים שמדגישים את עליונותו של העם היהודי כעם נבחר. תפיסה זו, המשמשת חלופה אידיאולוגית לאידיאולוגיית ארץ ישראל השלמה, מוליכה לתביעה לעליונות יהודית, שבין היתר מתבטאת בהנכחה ובהבלטה של זהות יהודית כזאת במרחב הציבורי. מכאן גם נובעת השאיפה להגדיר את ישראל כמדינת לאום יהודית ולבסס חוקתית את הדרתם של לא-יהודים, ובמיוחד את המיעוט הערבי-פלסטיני. התוצאה היא קידום מדיניות וחקיקה של עליונות יהודית על לא-יהודים בכלל ועל פלסטינים בפרט, במיוחד בשטחים

הכבושים, אך גם בגבולות הקו הירוק. המערך הנייטיביסטי גם מחזיק בתפיסה של דמוקרטיה רובנית (יהודית), שמבוססת בין היתר על ההערכה כי כוחו הפוליטי הדומיננטי של מערך זה רק הולך ומתחזק. הוא מתנגד לכל ניסיון לרסן את כוחה של הממשלה ומתנגד למשל לביקורת שיפוטית על חקיקה, ולא פחות מכך - לביקורת שיפוטית על החלטות הרשות המבצעת. לפי תפיסתו, הממשלה מייצגת את הרוב באופן בלתי מתווך, והמנהל הציבורי צריך להיות כפוף לחלוטין לפוליטיקאים שמייצגים את העם. כדי להבטיח זאת יש למלא את שורות המנהל הציבורי, ובעיקר את התפקידים הבכירים בו, באנשים הנאמנים למטרות של המערך הנייטיביסטי.

הגיבוש והתחזוקה של מערך כזה, בעיקר כשהוא בשלטון, אינם יכולים להישען רק על הממד הסימבולי, אלא מחייבים להביא בחשבון אינטרסים חומריים של הקבוצות החברתיות שמרכיבות את המערך.^[4] ואכן, כאשר בוחנים את המדיניות החברתית-כלכלית של המערך הנייטיביסטי כשהיה בשלטון - בעיקר בשנים 2015-2019, כשהממשלה הורכבה ממפלגותיו, ללא מפלגות מהמערך הליברלי-לאומי - רואים איך זו נועדה לספק את האינטרסים של הקבוצות החברתיות שהרכיבו אותו. ממשלת נתניהו תמכה במתווה הגז שהיטיב עם חברות הגז, צידדה בכי"ל בשאלות של רגולציה ומיסוי,^[5] ועודדה ייבוא של מוצרי צריכה תוך שימורו של שקל חזק - דבר שסייע לרשתות הקמעונאיות; צעדים אלו היטיבו עם המעמד הגבוה. מדיניות זו גם ענתה על האינטרסים של המעמדות העממיים שהיוו חלק מהמערך, אם כי באופן חלקי בלבד.

עידוד הייבוא של מוצרי צריכה שיפר את יכולת הקנייה של צרכנים, בעיקר אלה מן המעמדות העממיים, שרובם משתייכים למערך הנייטיביסטי. המהלך השפיע פחות על המעמד המקצועי-ניהולי, שקניות מוצרי צריכה מהוות חלק קטן יותר מההוצאות שלו. והיו צעדי מדיניות נוספים שהמערך הנייטיביסטי נקט בעת היותו בשלטון ואשר שיפרו את יכולת הצריכה של המעמדות העממיים. הממשלה תמכה בהעלאת שכר המינימום (והוא עלה ב-38% בין 2013 ל-2019), כפי שסוכם בין ההסתדרות לארגוני המעסיקים - צעד שתרים לירידת מדד גייני לאי-שוויון בהכנסות, לראשונה אחרי שלושים שנה של עליות. הממשלה גם הרחיבה את הזכאות למס הכנסה שלילי וביטלה חלקית את הקיצוצים בקצבאות הילדים, קיצוצים שנעשו ביוזמתה של יש עתיד בהיותה בממשלה. לצד אלה אפשר להזכיר מהלכים שעודדו יוזמה פרטית כדי להוריד מחירים, למשל הוספת מפעילים בתחום הסלולר, הגברת התחרות בתחום התעופה (הסכם "שמיים פתוחים") ומתן קרקעות ללא עלות לחברות קבלניות על מנת להוריד את מחירי הדיור. נעשו גם כמה מהלכים להוזלת האשראי למשקי בית, במטרה להגדיל את יכולת הצריכה שלהם.

נקודה שחשוב לציין כאן היא שלמרות היריבות הפוליטית והאידיאולוגית בין שני המערכים, הם חולקים מאפיינים מרכזיים של תפיסה ניאו-ליברלית. שניהם מקבלים את הנחת עליונותו של השוק כמנגנון ליצירה ולחלוקה של עושר, וגורסים כי תפקידה העיקרי של המדינה הוא לאפשר את התנהלות ה"תקינה" של השוק. גישה משותפת זו באה לידי ביטוי ביחסם למדינה הרווחה: שניהם תופסים אותה בעיקר כמכשיר להכנתם של יחידים לשוק העבודה ומבקשים לרסן את ההוצאה הציבורית. את ההסכמה על העקרונות הניאו-ליברליים אפשר להסביר בכך שבשני המערכים נמצאות קבוצות של המעמד הגבוה, וגם בעובדה שהנחות היסוד הניאו-ליברליות דומיננטיות בקרב כלכלנים, אנשי מנהל ופוליטיקאים משני המערכים.

שאלת המערך הבורגני

לאורך יותר מעשור, הקיטוב שנוצר סביב דמותו של בנימין נתניהו סימל בעצם את המאבק ההגמוני בין שני מערכי כוח שונים. במאבק הזה יש עד כה יתרון למערך הנייטיביסטי, אך מערך זה לא הצליח לתרגמו ליצירת קונצנזוס רחב סביב "רצון לאומי-עממי משותף". היתרון של המערך הנייטיביסטי נפגע לאחרונה בשל מתחים בין מפלגות בתוכו, תחילה כאשר סירב אביגדור ליברמן להמליץ על בנימין נתניהו לראשות הממשלה, ואחר כך כששלוש מפלגות ממערך זה - ימינה, ישראל ביתנו ותקווה חדשה - החליטו לחבור למפלגות המערך הליברלי-לאומי כדי לכונן את מה שמכונה "ממשלת שינוי". במבט ראשון נדמה כי מתחים אלו נובעים ממשקעים אישיים בין נתניהו ובין ליברמן, נפתלי בנט, איילת שקד וגדעון סער. אך האם מדובר רק במחלוקות פרסונליות, או שמא ארגונה של המערכת הפוליטית מחדש מעיד על קווי שבר עמוקים יותר המזעזעים את הרכב המערכים שתיארנו עד כה?

הכלכלן הפוליטי הצרפתי ברונו אמבלה (Amable) הציע להבין את השינויים הפוליטיים המתרחשים במדינות רבות בעשור וחצי האחרון לפי ההבחנה בין מערך בורגני למערך אנטי-בורגני. לטענתו, במערך הבורגני חוברות השכבות המשכילות יותר של מה שהיו פעם השמאל והימין. שכבות חברתיות אלו תומכות בגלובליזציה (מעבר הון ללא הגבלות, מעבר ידע וסחורות, הגירה), במדיניות תקציבית שמרנית למדי ובהשקעה בחינוך. מריטוקרטיה היא מרכיב מרכזי בהשקפת עולמן ומקור לגיטימציה של הסטטוס החברתי שלהן. בהקשר האירופי, הן תומכות בקידום הפרויקט של איחוד אירופה. המערך מורכב מהמעמד המקצועי-ניהולי ומהמעמד הגבוה. המערך הבורגני נתן את הניצחון לעמנואל מקרון בצרפת, היה בסיס התמיכה של ממשלת מריו מונטי באיטליה והיה בסיס ההתנגדות לברקזיט בבריטניה. המערך המנוגד לו, האנטי-בורגני במונחיו של אמבלה, מאגד שכבות "עממיות" הכוללות קבוצות כדוגמת עצמאים זעירים, עובדים זוטרים של מנהלה ויצור ועובדים בעבודות ארעיות. אמבלה טוען שעקב היחלשות השמאל המסורתי (הסוציאל-דמוקרטי והקומוניסטי) והשינויים המבניים שהביאו לכך, שכבות אלו מיוצגות כיום בעיקר על ידי כוחות פופוליסטיים ימניים המתנגדים לגלובליזציה הניאו-ליברלית ולאיחוד האירופי.

לכן, לפי אמבלה, ה"כינוס הלאומי" (Rassemblement National) של מארין לה פן זוכה לתמיכה רבה בקרב המעמדות העממיים בצרפת - עצמאים, עובדים טכניים, פקידים זוטרים ועוד. ככל שהמפלגה הפכה למרכז ההתנגדות למערך הבורגני, כך הובילה אותה לה פן להתרחק - לאט אך בעקביות - מהעמדות הניאו-ליברליות של המפלגה בימי אביה, ז'אן-מארי לה פן. המפלגה אימצה גישה "סוציאל-שובניסטית", מעין סוציאל-דמוקרטיה ל"צרפתיים האמיתיים".

כינונה של "ממשלת שינוי" מעלה אפוא את השאלה אם ממשלה זו מבטאת את הקמתו של "מערך בורגני" ישראלי. האם נראה שינוי במערכי הכוח המרכזיים? האם במקום המאבק בין שני המערכים הקיימים בישראל יינטש מאבק בין מערך בורגני למערך אנטי-בורגני? כפי שהראינו עד כה, החלוקה בין המערך הנייטיביסטי למערך הליברלי-לאומי בישראל, והיריבות ביניהם, שונות מאלו שבין מערך בורגני למערך אנטי-בורגני כפי שאמבלה מאפיין אותן, הן מבחינת ההרכב המעמדי של המערכים, הן מבחינת אידיאולוגיה ומדיניות.

מוקדם כמובן לענות על השאלה אם מתכוון בישראל מערך בורגני, אך יש כמה רמזים לכך שהדבר ייתכן בהחלט. ראשית, קואליציה יציבה שבה המפלגות המרכזיות הן ימינה ויש עתיד יכולה לאפשר ברית ארוכת טווח בין המעמד המקצועי-ניהולי הציוני-דתי לזה החילוני, ואולי אף לזה של יוצאי ברית המועצות לשעבר. שנית, בחינת קווי היסוד של הממשלה וההסכמים הקואליציוניים מראה שלצד מלל כללי מאוד, מחויבויותיה של הממשלה תואמות את מאפייני המערך הבורגני, לפי אמבלה: השותפות הקואליציוניות מתחייבות להביא ל"קידום החינוך במקצועות הטכנולוגיים", "קידום המצוינות", "העלאת מספר העובדים בתחום ההייטק ל-15% מכלל העובדים", "הפחתת רגולציה" ו"קידום המגזר הפרטי". לצד זאת, קווי היסוד אינם מתייחסים קונקרטיים לצעדים חלוקתיים מעמדיים או לעולם העבודה. למעשה, מכל ההסכמים שנחתמו, רק בהסכם עם רע"ם יש צעדים חלוקתיים קונקרטיים, על בסיס קווים לאומיים. כמו כן, מלבד התחייבות כללית להשקעה ב"מעמדות הביניים והשכבות החלשות", אין כל התייחסות למדיניות מיסוי או שכר, לא בקווי היסוד הכלליים ולא בהסכמים הפרטיים עם כל אחת מהמפלגות. יתרה מזו, נטייתם של השרים הבכירים בממשלה היא לשים קץ למדיניות ההרחבה התקציבית שאפיינה את השנה האחרונה, כפי שבא לידי ביטוי בהצעת התקציב לשנים 2021 ו-2022. המרכיב הבולט ביותר בקווי היסוד הוא ההתייחסות לדפוסי שלטון כגון הגבלת הכהונה של ראש הממשלה או ההתחייבות לחוקק את חוק יסוד: החקיקה, ואילו ההתייחסות לשאלות הקשורות לסכסוך הישראלי-פלסטיני שולית ומסתכמת במשפט "הממשלה תפעל לביצור הביטחון הלאומי של ישראל ולשמירת בטחונם של כלל אזרחי המדינה, זאת לצד חתירה מתמדת לשלום".

ואולם כדי להשלים את התסריט של יצירת מערך בורגני ש"ממשלת השינוי" היא ביטוי הפוליטי ומערך אנטי-בורגני, כפי שהציג אמבלה, נדרשים עוד שני מהלכים קריטיים. המהלך האחד הוא עזיבתם של פלגי המעמד הגבוה שעד כה תמכו במערך הנייטיביסטי ונהנו מהמדיניות שקידם, וחבירתם אל המערך הבורגני - כלומר התאחדות של המעמד הגבוה, כפי שהיה המצב בשנות התשעים. המהלך השני, שספק אם יתרחש, הוא שהליכוד, המפלגה המרכזית של המערך הנייטיביסטי, יעבור שינוי דומה לזה שעבר הימין הפופוליסטי הצרפתי ויאמץ גישה סוציאל-שובניסטית. תחת מנהיגותו של נתניהו בעשור וחצי האחרון הליכוד אמנם הפך ממפלגה שמרנית למפלגה פופוליסטית ימנית, כמו הכינוס הלאומי הצרפתי, הֶלְגָה האיטלקית ומפלגת החוק והצדק הפולנית (PIS), אך בכל התקופה הוא לא זנח עקרונות מפתח ניאו-ליברליים.

למול כינונו של מערך בורגני יכול להתארגן גם שמאל פופוליסטי שישמש לו אלטרנטיבה, אולם בישראל עומדים כמה מכשולים בפני אפשרות זו. ראשית, משקלו הרב של הסכסוך הלאומי מציב קושי בפני שילוב בין המעמדות העממיים היהודיים והפלסטיניים. שנית, מי שמזהים עצמם כשמאל בישראל מחזיקים בדרך כלל בהשקפת עולם ליברלית ואנטי-פופוליסטית. שלישית, שחקנים מפלגתיים ולא מפלגתיים שמקדמים תפיסות שמאל הנוגעות לחלוקה מחדש ולהגבלת השפעתו של השוק נחלשו מאוד בעשורים האחרונים.

לצד התסריט של היווצרות מערך בורגני, קיים תסריט שבו המערך הנייטיביסטי עובר גיבוש מחדש. מבחינה מפלגתית מדובר בעזיבתן של ימינה, ישראל ביתנו, תקווה חדשה ואולי חלקים מכחול לבן את "קואליציית השינוי" וחזרתן לשיתוף פעולה עם הליכוד. מבחינה מעמדית מדובר בפירוק הברית

המסתמנת בין המעמד המקצועי-ניהולי החילוני לזה הדתי-לאומי. תסריט זה יהיה סביר אם וכאשר נתניהו לא יעמוד עוד בראש הליכוד. אז נחזור למאבק ההגמוני בין המערך הנייטיביסטי למערך הליברלי-לאומי, ושניהם צפויים להמשיך לחלוק הנחות יסוד של התפיסה הניאו-ליברלית.

הערות שוליים

[1] † Olivier Schwartz, "Peut-on parler des classes populaires?" *La Vie des idées*, 13.9. 2011; Sophie Beroud, Paul Bouffartigue, Henri Eckert and Denis Merklen, *En quete des classes populaires: Un essai politique*, Paris: La Dispute, 2016

[2] † Noa Krauz-Lahav and Adriana Kemp, "Elite without Elitism? Boundary Work and the Israeli Elite Philanthropy in a Changing Field of Power," *Social Problems* 67(2), 2020, pp. 324-341

[3] † Antonio Gramsci, *Selections from The Prison Notebooks*, New York: International Publishers, 197

[4] † אינטרסים חומריים אלו באו לידי ביטוי במחאה החברתית של 2011. החוקרים חלוקים על מידת השפעתה של המחאה ועל הדרכים שבהן השפיעה, ודיון בה חורג מאוד מגבולותיו של מאמר זה, אבל אפשר בהחלט לומר שהיא חידדה את הצורך בלגיטימציה של השלטון, ומתוך כך את הצורך לנקוט צעדים כלכליים חברתיים שיקנו לה לגיטימציה.

[5] † רוני זינגר ועומרי מילמן, "הדיל שרקם נתניהו כדי להיטיב עם כיל", **כלכליסט**, 16.12.2015.

ד"ר אמית אביגור-אשל הוא מרצה במחלקה למנהל ומדיניות ציבורית במכללת ספיר וחוקר את הפוליטיקה של כלכלת השוק. פרופ' דני פילק הוא מרצה במחלקה לפוליטיקה וממשל באוניברסיטת בן-גוריון בנגב וחוקר בין היתר פופוליזם בישראל ובעולם. פילק הוא גם חבר צוות התיאום והמזכירות של תנועת "עומדים ביחד".
